

ՃԱՇԱԿ

ՈՍԿԵՂԷՆ ԴՊՐՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ, ԳԻՏՆԱԿԱՆ, ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ԱՅԼՈՎԲՆ ՀԱՆԴԵՐՁ**

ԸՆԴ ԽՆԱՄՈՎ

Ս. ՄԱՏԵԹԻԱՅ ԳԵՐԵԿԱՅԵԱՆ ԵՒ Յ. ԳՈՒՐԳԵՆԻ

ՏԱՐԻ Բ.

ԹԻԻ ԺԱ. ԵՒ ԺԲ. — 1 ՆՈՅԵՄԲԵՐ ԵՒ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

Ի Կ. ՊՈՂԻՍ

ԱՌ ՅՈՎՍԵԲՈՅ ԳԱՎԱՅԵԱՆ

1887

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՏՄԱԿԱՆ

Պատմութիւն Հայ մատենագրութեան Ա. Մ. Գ.
Քննական պատմութիւն Հայոց Ա. Մ. Գ.
Մատեան Նորոց Յուստիանոսի կայսեր . . . Գ. ՍԵՒԵԱՆ

ԲԱՆԵՍԻՐԱԿԱՆ

Բանք զՀայ լեզուէ Պ. Թ.
Առանձինն բանք Հայերէն լեզուի (ե) Յ. Գ.

ՃԱՇԱԿ

ՌԱՍԿԵՂԵՆ ԳԻՊՐՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՍԿՋԲԱՆԷ ԱՆՏԻ ՄԻՆՁԵՒ ՅԱՌԱՋԻՆ ԿԷՍ ԱՆԴԻ Ե. ԴԱՐՈՒ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՈՒՑ ՊԱՆԴՈՍԻ ԱՌԱՔԵԼՈՅ

Հատակոտորս այս որ է ի յառաջաբանէ թղթոցն մեծի առաքելոյն Հեթանոսաց՝ աւանդէ համառօտիւ այլ հռետորական ոճով զվարս Պաւղոսի յառաջ քան զգարձն և մանաւանդ զկնի դարձի նորա ի քրիստոնէութիւն, և է թարգմանութիւն ի յունէ : Յօրինիչն, ո ոք և իցէ, ասէ զանձնէ գրեալ ի հրամանէ ճոխազուելի ուրուք քան զինքն, և զոր կոչէ Հայր պատուական : Պատմութիւնն է քաղեալ ի գործոց առաքելոց և ի թղթոց նորին իսկ Պաւղոսի, ունի և ինչ ինչ յաւանդութենէ, որպէս զոր ինչ զհանգամանաց մահուն նորա ասէ : Լեզուէն և՛ ըստ յատակութեանն և՛ ըստ կարգին բերէ յանձին զստոյգ դրոշմն անգին մնացորդաց դպրութեան Ե. դարու :

« Ընդ ուսումնասէր փոյթ քոյոյ սիրոյդ զարմացեալ, ո՛ հայր պատուական, ակնածութեան և հաւանութեան անսացեալ, ընդ նեղ և ընդ նուրբ ծերպս պատմութեան զանձն ի ներքս արկի, զյառաջաբան Պաւղոսի ի մատենիս գրել : Կարի իսկ յոյժ մեծ քան զմեզ գործ առեալ զանձամբ առ երկիւղի անհնազանդութեան, զմտաւ ածեալ զայն որ յառակսն պատմի՝ եթէ Որդի անհնազանդ ի կորուստ եղիցի, և հնազանդն արտաքոյ նորին եղիցի : Արդ, ո՛ն առեալ զքո ազօրթսդ տացես ի սատարութիւն, և ըստ օրինակի նաւացն թեւոց թռուսցես զիս նոքօք առ Աստուած, որպէս և յայն-

ժամ մեծին Մովսիսի տարածեալ զբազուկս լինէր պաշտպան իսրայելեան բանակին , զի և իմ խուսափեալ յողական այսոցն ի վերայ յարուցելոց՝ ուղղեալ զմակոյկ բանին դիմեցից յապահով և ի խաղաղ նաւահանգիստ : Եւ արդ սկսեալ ի ճառիս ըստ օրինակի ճշմարտութեանն , որպէս և էն իսկ , ըստ իմում կարի կարգեցից զպատմութիւնն :

Պաւղոս առաքեալ երբայեցի էր յազգէ , ի գնդէ Բենիամինի , փարիսեցի ուսմամբ , առ ոտս Գամաղիելի հաւատարիմ վարդապետի ըստ օրինացն Մովսիսի խրատեալ և վարժեալ . հանդերձ այսոքիւք և ի Կիւլիկեցւոց ի հոյակապ և ի հռչակաւոր և յականաւոր ի Տարսոն քաղաքի բնակէր : Հաւածէր և աւար հարկանէր զեկեղեցին Աստուծոյ , վասն որոյ և այնոցիկ որ սպանանէին զՍտեփանոս զառաքեալն և զնախափայն՝ կամակից և հաղորդ էր սպանութեանն , զամենայն զքարկոծչացն զհանդերձս առեալ՝ յինքն ամփոփեալ պահէր , զի զամենեցուն զձեռս պարապեցուցէ ի սպանութիւնն և գլխաւոր ընդ խաղմարարսն երեւեալ՝ ամենայն ուրեք ջանայր զաստուածութեանն սլատգամաւորսն շիջուցանել : Բազում ինչ և մեծամեծ այն էր որ ի նմանէ անցք ընդ եկեղեցին անցանէին . և ոչ իւրիք ի յաճախութենէ մոլորութեանն նուազեալ գտանէր , և այնու աստուածապաշտ լինել կամէր , և մեծամեծ ինչ ուղղութիւնս կարգել կարծէր , որպէս և ինքն իսկ իւրովին ի թուղթսն խոստովան լինի , և Ղուկաս պատմէ յերկրորդում գիրսն իւրում : Ոչ միայն ի վաղուց հետէ ըստ օրինակի բազմաց ի Հրէից անտի ատեայր և աւուրց ելանէր ի քարոզութենէ ճշմարտութեանն , այլ եւս առաւել զամենայն ազգն գրգռէր ի բարկութիւն : Քանզի իբրեւ ետես զքարոզութիւնն պայծառացեալ և զբանն ճշմարտութեան առաւել քան զհրէական վարդապետութիւնն ծաղկեալ , խանտացեալ ընդ իրսն՝ կարծէր եղծանել զմեծամեծ կարգս վարդապետութեան նոցա , և զամենայն զփոյթ և զյօժարութիւն հակառակ եկեղեցւոյ խաչանցն սրէր , որպէս զի զնոսա ի ճշմարիտ վարդապետութենէն մերժիցէ , կամ վրէժս ինչ արժանի հաւատոցն որ ի Քրիստոս իցէ՝ գործիցէ :

Արդ , առեալ Պաւղոսի թուղթս ի քահանայապետիցն և

ի վարդապետաց որ ի ժամանակի անդ էին՝ առ այնոսիկ որ ի Դամասկոս Հրեայքն էին՝ տանէր։ Դիմեալ երթայր մոմեռեալ յարուցեալ իբրեւ զհեղեղատ սաստիկ, ողորել գերիել կարծէր զայնոսիկ որ ի Դամասկոս աշակերտքն էին, և յիւր կործանեան խորխորատն յուղարկել։ Իբրեւ գիտաց Տէր եթէ ապիրատ մոլորութիւն գողցես թէ իբրեւ ի պատճառս արդարութեան կամաց ստացեալ ունէր (նա,) զմիջոցաւ ճանապարհին երեւեալ՝ շրտոյց զնա յաջաց սաստկութեամբ լուսոյն որ երեւեցաւ։ Եւ այնպիսի փոփոխումն առնէր, մինչ, զայն որ այնչափ լլկանս հակառակ եկեղեցւոյն հնարէր, և զամենայն աշակերտեալն միանգամայն կորուսանել կարծէր, յանկարծակի և առժամայն իւր սիրելի և հաւատարիմ պատրաստէր, զի պաշտօնեայ Յիսուսի վաղվաղակի հակառակորդն լինէր, և նոյնժամայն զհրամանս մոլորութեանն ի բաց ընկեցեալ ի պատգամաւորութեանն պայման փոխէր, և զՔրիստոսի աստուածապաշտութիւնն խոստովանէր, և առաքէր առ Անանիա ոմն աշակերտ դամասկացի։ Իբրեւ ետես ճշմարտութեանն քննիչ Աստուած ցածուցեալ զայրն և ի լաւութիւն եկեալ ի չարութենէ անտի, ոչ այլազգ ինչ եթէ ոչ այնպէս զերծանել նմա ի պատժոց անտի համարէր Տէր։ Երթայր այնուհետեւ միտէր, և անճառ խորհրդոցն լինէր խորհրդակից, և պաշտպան և հմուտ մարտակից քարոզութեանն, և զնոր քարոզութիւնն հաւատացեալ նմա յԱստուծոյ՝ նորոյ փրկութեան գտանէր պատճառս։ Այնչափ փոփոխումն գըտեալ էր երանելոյն Պաւղոսի, մինչեւ անուանն եւս փոփոխումն լինէր։ Սաւղոսն ընդ ընդհանուր լցեալ եկեղեցիս՝ Պաւղոս անուանէր, և այնպէս ի գլխաւոր աստուածապաշտութեան նախանձ հասեալ, մինչ զի ի ճշմարտութենէ աշակերտացն թէ երբեք մեկուսի լինել չիպէր, թղթովք հաստատէր, զի մի միայն ի գործոց, այլ և ի բանից առ յապալ ստացեալ ունիցին զվարդապետութիւնն. և յերկոցունց կողմանց ամրացեալք, անշարժ դաստուածապաշտութեանն հաստատութիւն կրիցեն յանձինս։ Յետ սակաւ ինչ ժամանակի դարձեալ յերուսաղէմ դիմեալ երթայր տեսանել զՊետրոս. ուր և բաժանէինն իսկ ի միջի իւրեանց զամենայն տիեզերս, զհեթա-

նոսաց զկողմն առեալ ի բաժնի Պաւղոսի, քանզի հրէական կողմն հասեալ էր ուսուցանել Պետրոսի: Ընդ բազում քաղաքս և ընդ բազում աշխարհս հատեալ անցեալ՝ գրեթէ զամենայն Լիւրիկեցիս կրօնիւք աստուածապաշտութեամբն Քրիստոսի ելից՝ բազում և պէս պէս չարչարանս կրեալ ժուժկալութեամբն վասն Քրիստոսի հաւատոցն, տարեալ բազում և ազգի ազգի վշտաց, զորս ինքն մի ըստ միովէ գրէ, լլկեալ վասն աւետարանին, և ամենայնի այնմ յաղթեալ և մերժեալ ի բաց հաւատովքն: Անազան ուրեմն դարձեալ Պաւղոս ելանէր յԵրուսաղէմ՝ յանձանձել զսուրբսն որ անդ էին, և աղքատացն դարմանս բաշխել: Այն ինչ լինէր նորա անդր հասանել, և ամբոխ յուզէր ի քաղաքին, և ռամիկն գրդռէր զաղմուկ, մինչեւ ամենայն Հրեայքն առհասարակ խռովէին, զի անհնարին և ծանր աղէտս համարէին զնա ամբաստան ունել, որ երբեմն առաջնորդ և հաղորդ էր մոլորութեանն նոցա, և իողթ յանձին կալեալ կամէին սպանանել զնա. այլ հասեալ վաղվաղակի Լիւսիայ հաղարապետի՝ թափէր զնա ի ձեռաց նոցա, և զօրական օգնականութեամբ իբրեւ զայր մի պարտաւոր ի կէսարիա առաքէր. և առեալ ածէին զնա առ դատաւոր ազգին որում անուն էր Փելիքս: Եւ արդ իմացեալ Պաւղոսի թէ դաւաճանութիւն իմն լինէր նմա ի Հրէից անտի, վաղվաղակի յատեան կայսեր բողոք հարկանէր: Հրամանս լինէր նմա առժամանակն մերժել յատեանէ անտի. ի դերեւ ելանէր և Հրէիցն խոկացեալ դաւաճանութիւնն: Ապա և ի Հռոմ իսկ առաքէր յիշխանաց անտի առ կայսր, և անդ զիւր նահատակութիւնս ցուցեալ, և ի վերայ նոցին ճգնութեանց աշխատութիւն յանձին կալեալ, վախճան եւս կենաց ի վերայ ճմարտութեանն կրօնից ընդունէր, քանզի լաւ համարէր ընդ Քրիստոսի լինել քան ի մահկանացու և յանցաւոր կեանս յամել: Յետ սակաւ միոյ ժամանակի կամեցեալ Ներոնի կայսեր հանել զնա յայսց կենաց, զճմարիտ և զարդարեւ կեանսն շնորհէր նմա, և ժառանգաւոր երկնից կացուցանէր զոր յերկրէն վրիպեցուցանէր: Եւ անդ իսկ երանելուն Պաւղոսի զբարւոք պատերազմն պատերազմեալ, որպէս և ինքն ասէ, աստուածայաղթ սլաւօք Քրիստոսի վկայիցն պսա-

կեցաւ : Եւ ի Հռոմայեցւոց ի գեղեցիկ և յարքունական ապարանսն զնորա նշխարս ոսկերացն ամփոփեալ՝ ամի ամի զօր յիշատակի նորա տօնախմբէն : Յառաջ քան զերիս կաղանդացն Յուլեայ, որ օր վեց է Նոոմոն ամսոյ որ է Մարերի, առնեն տօն մարտիրոսութեան նորա : Եւ բազում եւս յառաջ քան զայն ժամանակ խրատ եւս վասն վարուց և առաքինութեան կարգեաց երանելին յաշխարհի, և բազում եւս վասն պատշաճ գործոց մարդկան յօրինեաց թելադրութիւն, և ամենեւին բնաւին իսկ չորեքտասանեքումբ թղթովք այսոքիւք զմարդկան նկարեաց զառաքինութիւն : »

Ի ՔՐՈՆԻԿՈՆԵՆ ԵՒՍԵԲԵԱՅ ՎԱՍՆ ԶՐՀԵՂԵՂԻՆ

Ի ԳՐՈՑՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ԲԱԶՄԱՎԻՊԻ

« Կրօնն նմա (Նոյի) ի քուն յայտնէր՝ եթէ հասանելոց էր մարդկան ի ջրհեղեղէն սատակել, և հրաման տայր զամենայն զառաջինս և զմիջինս և զվերջինս մատենից փորել և դնել յԱրեգ քաղաքին Սիպարացւոց . նաւ գործել և ի ներքս մտանել հանդերձ ազգականօք և կարեւոր բարեկամօք . համբարել ի ներքս ռոճիկս և ըմպելիս, մուծանել և գաղանս և թռչունս և չորքոտանիս, և ամենայն կազմածովք պատրաստ լինել ի նաւարկել : Հարցեալ թէ յո՞ ուրեք արդեօք նաւարկիցէ, պատասխանի առնէր թէ Առ դիսն, աղօթս առնել զի բարիք մարդկան լինիցին : Եւ չստունգանէր գործել զգործ նաւագործութեանն : »

Հանդերձեալ կազմեալ ըստ ամենայնի որպէս և առ հրաման՝ զլին և զորդիս և զկարեւոր բարեկամս ի ներքս մուծանէր : Ի հասանել ջրհեղեղին և վազվաղակի ցածնուլ՝ թռչունս ինչ արծալէր (Նոյ,) և ի չգտանել նոցա ուտել ինչ, և ոչ տեղի և դադար իջանելոյ՝ դարձեալ միւսանդամ առնոյր զնոսա ի նաւն . և յետ սակաւ ինչ աւուրց դարձեալ արծալէր այլ հաւս, և նոքա եւս միւսանդամ անգրէն ի նաւն գային՝ կաւով թաթախ զմագիլսն բերեալ : Ապա երրորդ անգամ արծալէր, և անդրէն միւսանդամ չգային ի նաւն : Յայնժամ իմացեալ (Նոյի) եթէ յայտնեալ բացեալ է

երկիր՝ քակէր զկողմ մի ձեղուան նաւին, տեսանէր երթեալ յեցեալ զնաւն ի լեառն ինչ: Եւանէր կնաւ և դստերը միով հանդերձ, և ճարտարապետաւ նաւին, և երկիր պագանէր յերկրի. բազին կանգնէր և զո՛հ դից մատուցանէր, և այնուհետեւ չիք յաչաց լինէր նոքօք հանդերձ որք ընդ նմա ի նաւէն ելանէին: Եւ որք անդէն ի նաւին մնային և չելանէին ընդ Նոյեանց, ելեալ յետոյ խնդրէին զնա, և յանուանէ շրջէին գոչէին կոչէին: Նոյ չերեւէր այնուհետեւ նոցա, բայց ձայն բարբառոյ յօդոցն եկեալ պատուէր տայր՝ եթէ պարտ էր նոցա զիւցապաշտս լինել, և եթէ ինքն վասն դիւցապաշտութեանն երթեալ բնակիցէ ի բնակութիւն դիցն, և կնոջն նորա և դստեր և նաւապետին ի նոյն պատիւ վայելել: Եւ դուռ և պատուէր տայր նոցա երթալ միւսանգամ ի Բաբելոն, և թէ այնպէս ինչ հրամանք դիցն իցեն, նոցա երթալ ի Սիպարացւոց քաղաքէն փորել հանել զմատեանսն որ ծածկեալ կային անդ և տալ մարդկան: Տեղին յորում վայրի ելեալ կային՝ Հայոց աշխարհն էր:

Նոցա լուեալ զայն ամենայն՝ զոհս դից մատուցանեն, և ի հետիոտս ի Բաբելոն գնան: Եւ ի նաւէն որ չողաւ դադարեաց ի Հայս՝ և ցայժմ սակաւ ինչ մասն ի Կորդուացւոց լերինն ի Հայոց աշխարհին մնալ նշխար ասեն, և ոմանց քերել բերել ի ծեփածոյ նաւին նաւթոյ՝ ի բժշկութիւն և ի ջրնջոց ցաւոց ինչ բժժանաց: »

Նոյն պատմութեան ա՛յլ աղբ յԱբելադենայ

«Յետ որոյ այլք տիրեցին Քաղդէացւոց, և ասպա Քսիսութրոս (Նոյ,) որում Կռոնոս յառաջագոյն գուշակեաց լինել յաճախութիւն անձրեւաց: Հրաման տայ զմատեանս ամենայն յԱբելադ քաղաքի Սիպարացւոց թաքուցանել: Եւ իբրեւ Սիսութրոս զայն ի գլուխ հանեալ վճարէր, մինչդեռ առաքատ ձգեալ նաւարկել ի Հայս կամէին, յանկարծակի հասանէին նաւավարքն յԱստուծոյ: Յերրորդ աւուր յորժամ անձրեւքն ցածնուին, արձակէր հաւս ինչ ի հաւուց, դէտակն կալեալ եթէ կարիցեն զերկիր փարատեալ ի բազմութենէ ջուրցն տեսանել: Եւ նոցա յաժեալ ընդ անհուն համա-

տարած ծովն ծփանաց՝ չգտանէին ուրեք ոտից դադար .
անդէն առ Սիսիթրոս յետս դարձեալ դիմէին : Եւ նորա
դադարեալ այլ եւս երիս աւուրս՝ դարձեալ արձակէր , և
եկեալ՝ կաւով թաթախ զմագիլսն բերէին : Եւ անդէն վաղ-
վաղակի դիքն զնա ի մարդկանէ հետակորոյս առնէին , և
նաւն երթեալ յաշխարհն Հայոց դադարէր , և ի միայտիցն
դեղ օգնականութեան բնակչաց աշխարհին պարգեւէր : »

Վասն աշխարհաշինութեան

«Առաջինքն զօրութեամբ և յաղթանդամութեամբ յուլա-
ցեալք մինչեւ զդիւսն եւս անգոսնել և յանպիտանութիւնս
հատանել , սկսանէին զբարձրաբերձ զբուրդն կանգնել որ
այժմ Բաբելոն կոչի , և իբրեւ մօտ յերկինս հասուցանէին
դիցն , այնուհետեւ հողմոց դից օգնական լեալ՝ մղէին և
յերկիր կործանէին զմենքենաւոր գործն անարեացն , և յա-
տակն կործանեալ Բաբելոն անուանէր : Յայն վայր միաշուրթն
համալիզուք էին , և ի դիցն իրազմամբոյս խառնախօս խը-
ղուըրտիւն ի միաբանեալսն եկեալ մտանէր : Եւ յետ այնորիկ
կրօնն և Տիտանն ի մարտ պատերազմի ընդ միմեանս բա-
խէին : »

(Մատոռոսի յառաջ)

Ա. Մ. Գ.

ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ

Այսպէս ունենն կալուածոց , կամ , այլով բանիւ , ան-
շարժ ստացուածոց , զտեղի արծաթոյ՝ ցուցանէ եթէ երկիրն
էր տակաւին մեծաւ մասամբ յայնմ ի շինական հէշտ պար-
զութեան , յորում եգիտ զնա Քսենովոն իբր երկերիւր ա-
մօք յառաջ քան զսկիզբն թագաւորութեանն Արշակունեաց :
Գլխաւոր պատճառ այսր նուազութեան դրամոց այն էր թե-
րեւս զի թագաւորաց Արշակունեաց չէր սովորութիւն , կամ
մանաւանդ իշխանութիւն , հատանելոյ առանձինն դահեկան
յետ շիջանելոյ ցեղին Արտաքսիասայ , այն է թագաւորաց
սկզբան ժամանակին Արշակունեաց որ ունէին առանձին դա-
հեկանս , յորոց են որ հասեալ են մինչեւ առ մեզ : Յետ կո-

րուսանելոյ երկրին զմիահեծան իշխանութիւնն , կամ յետ ստիպելոյ հարկանել հարկս երկուց ազգաց մեծամեծաց դրացեաց , Հոռմայեցւոցն և Պարսից , հարկ էր , ըստ սովորութեան ժամանակին , կորուսանել և զիրաւունս հատանելոյ առանձին դահեկանս՝ շատանալով ի կիր արկանել հոռմայեցի և պարսիկ դահեկանս : Չէ պարտ կարծել սակայն թէ յայս սակս Հայն էր յայնժամ հէք և գծուծ : Եթէ ճշմարիտ է զոր պատմէն յոյն զօրավարն ականատես , մին յառաջնորդաց անտի բիւրուն առ կրտսերն Կիւրոսիւ , Հայք ունէին ի տունս իւրեանց գետնափորս ոչ միայն կերակուր և ըմպելի առատ , այլ եւ օծանելիս անուշահոտս : Դրամ չէր կարեւոր որչափ զարդիս նոյնչափ ի հնումն , մինչդեռ տիրէին փոխանակութիւն և բռնի աշխատութիւն : Վաճառականութիւն Տիւրոսի , ըստ Եղեկիելի (Գլ. Ի.), գէթ մեծաւ մասամբ , էր փոխանակութիւն : Մարգարէն , յետ յիշելոյ զազգս ազգսն իւրեաց և գործուածոց բերելոց ի վաճառ ի կողմանց կողմանց , ի Կարքեդոնէ , ի Յունաց , ի տանէ Թորգոմայ , ի կըղզեաց անտի Միջերկրականին , ի Հրէաստանէ , յԱսորւոց , յԱրաբացւոց , յԵգիպտոսէ , ի Մարաց , արծաթ , ոսկի , պղինձ , անագ , կապար , անօթս պղնձիս , ձիս և ջորիս , փղոսկր , երկն երկն նարօտից , խունկ , մեղր , իւղ , գինի , ուղտ , խոյ , որով , իւղս անուշունս , ականս պատուականս , բեհեզ , այլովքն հանդերձ , յաւելու . « Եւ երթեւեկացն տայիր զվաճառս քո բազմացեալս յաղխամաղխէ քումմէ : « Եգիպտոսս առնոյր ոսկի , փղոսկր և գերիս յԵթովպիայ , խունկս՝ յԱրաբիայ , գինիս՝ ի Յունաց և ի Փիւնիկեցւոց , աղ՝ ի Սահարայ , և ինքն տայր ընդ այնր ցորեան և այլ եւս նոյնպիսիս , և մանաւանդ Արաբիս կերակրէր միշտ ցորենով նորա » (Գաթըրճ. Տիեզ. Պատմ. Հտ. Ա. 59.) Հրաշակերտք Եգիպտոսի և Ասորեստանի յորոց ոմանք կանգուն են , այլոց մնացորդք միայն կան , չկանգնեցան արծաթով : Յուրանք կամ բրգունք Եգիպտոսի շինեցան հացիւ և խատորով : Խոսորով Կոտակ , որդի Տրդատայ Մեծի , ի տնկելն զանտառսն իւր գերկոսին՝ տայ հրաման սպարապետին իւրում Վաչէի « հանել խաշար յաշխարհէն բաղում , և բերել զվայրենի կաղին մայրեաց , և

տնկել զայն յայրարատեան գաւառին» (Բուզ. Գ. Բ.):

Իսկ վասն կարգաց իրաւանց և արդարութեան չէ հաւանութեան թէ գոյին յայնժամ ի Հայս արդի ոճով օրինագիրք և ատեանք: Յայտնի է սակայն թէ չէին և չկարէին լինել անծանօթ Հայոց գէթ գլխաւորքն և կարեւորագոյնք յընկերական կարգաց, որպիսի են իրաւունք կենաց և սեպհականութեան, ամուսնութիւն, տուրեւառ, այլովքն հանդերձ: Լեզու պատկեր է մտաւոր և բարոյական զարգացման ազգաց, և տեսիլք մտաց (գաղափարք) որոց նշանք են բանք: չկարեն առնուլ ծնունդ, եթէ իրք նշանակեալք նոքօք չեն կանխաւ ընտելացեալ, և իբր այն թէ դրոշմեալ ի բարս և ի սովորութիւնս ժողովրդեան: Արդ Հայ լեզուն ունի ի վաղուց անտի, յետ մտից քրիստոնէութեան մանաւանդ, զամենայն բանս որ նշանակեն զայլեւայլ աղերս կենաց և գործոց մարդկան, սկսեալ յառտնին կարգաց մինչեւ յընկերական և ի քաղաքական: Հայերէնն ունի զանուանս պէսպէս աստիճանաց ազգականութեան, ոչ հարազատացն միայն, այլ եւ խորթոց. ընդ հօր և մօր և որդւոց՝ գիտէ և յօրայ և մօրու, խորթ և ուրջու, որոց առաջինն յայտ առնէ զայն որ չէ հարազատ, և երկրորդն որ չէն ի նմին մօրէ. գիտէ և թայրաթոտս, այսինքն զորս ի խնամութենէ մերձաւորքն են, որպիսի են նուն և քենին, զոքանչ և սկեսուր, տալ և ներն և աներ: Խտրէ և զհանգամանս կամ զպայման կենաց, որպէս զամուսնութիւն, զայրութիւն և զամուրութիւն: Գիտէ և տէր և ծառայ: Թէպէտ և չգոյին ի Հայս, որպէս յոմանս ի հին ազգաց, բաժանումն այն ժողովրդական զոր Եւրոպացիք սովոր են կոչել *fermier*, իբրեւ առանձինն ջոկք որոց չիք հաղորդութիւն մերձաւորութեան ընդ միմեանս, գոյր սակայն ազատ և շինական, այսինքն՝ հողատէր և մշակ, որ զայժմու «երֆն կամ գլարձակալ (*fermier*) թուի յայտ առնել: Սեպուհն անուն յորմէ է սեպհականութիւն՝ էր յորջորջումն ազատորերոյ, այսինքն որդւոց նախարարական տոհմից, և նշանակէր զայն որ ունէր իրաւունս սեպհականութեան, այսինքն՝ ստանալոյ երկիր: Սեպուհ անուան մեւս եւս ձեւ է սպայն, որ նշանակէր զի-

նուոր , մանաւանդ հեծեալ : Ուստի դիւրին է տեսնել եթէ ազատ մասն ժողովրդեան էր ի բնէ հողատէր և զինուոր , որպէս շինականն էր երկասէր և կամ աշխատող մասն (industriel) այսինքն՝ մէակ , ձեռագէտ և թանգար : Ահա փառաւոր ազնուականութիւն առնթեր պատուաւոր քաղաքացութեան : Զիք հնար թէ չգոյին , եթէ ոչ օրէնք , գէթ պայմանք ի կարգել և ունել յակաստանի զարերս հասարակաց կենաց որ ի վերոյն յիշեցան : Խորենացին թուի հաստատել ուրեք թէ կային այնպիսի պայմանք գրով : Ծերունի պատմիչն , անաչառ ի յանդիմանել զթերութիւնս ազգին , յետ մեղադիր լինելոյ հին Հայոց թէ անփոյթք էին ի թողուլ յիշատակս պատմութեան՝ յաւելու . « Այլ ասիցէ ոք արդեւք , վասն ոչ լինելոյ գիր և դպրութիւն ի ժամանակին , կամ վասն պէս պէս պատերազմաց որ կուռ զմիմեանց կնի անհետ ի վերայ գային : Այլ ոչ արդարեւ այսոքիկ կարծեցեալ լինի , քանզի գտանին և միջոցք լեալ պատերազմացն , և գիր Պարսից և Յունաց , որով այժմ գիւղից և գաւառաց (այսինքն՝ անշարժ ստացուածոց) և իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց (իմա՝ ընտանեկան պայմանաց , որպէս ամուսնութեան , ժառանգութեան , և որ ի կարգին) և հանուրց հակառակութեանց և դաշանց (այն է պարտուց և փոխոց և այլ եւս պայմանաց տուրեւառիկ փոփոխմանց) այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեանք , մանաւանդ որ ի սեպհական ազատութեանն պայազատութիւն (այսինքն յաջորդութեան կամ գլխաւորութեան նախարարական տոհմից և այլոց իրաւանց , թերեւս և պայմանաց որ ի մէջ նախարարութեանց իբրեւ տերանց և շինական մասին » (Խոր. Ա. Գ.) : Թէ զընկերական կարգաց և զպատշաճից գոյր ճշգրիտ ընտրութիւն ի Հայս , առ այս ունիմք ի պատմութենէ իսկ վկայութիւն : Նշանաւոր է զոր ասէն Խորենացի , և աւելի մանր՝ Բուզանդ ի պատմութեան անդ Արշակաւանի : Բերցուք նախ զԲուզանդայն . « Զայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն (Արշակ) դաստակերտ մի ի կոգ գաւառի : Եւ ետ հրաման ընդ ամենայն գաւառս իշխանութեան իւրոյ , և հրամայեաց կարգաւ քարոզ ընդ ամենայն տեղիս

աշխարհացն , և զամենայն կողմանս գաւառացն լի առնէր հրամանաւն արքունի , զի եթէ ոք ումեք ինչ պարտիցի , եթէ ոք ումեք ուստեք ինչ փնասեալ իցէ , ամենեքեան եկեսցեն ի դատասկերտն զոր շինեաց : Եթէ արիւնահան ոք իցէ , կամ փնաս ումեք արարեալ իցէ , կամ զկին ուրուք տարեալ իցէ , կամ ոք զուրուք կարասի ունիցի , և ոք յումեք երկիւղած ինչ իցէ և եկեսցէ յայն տեղի , դատ և իրաւունք մի լիցին : Իսկ եթէ ոք ումեք ինչ պարտիցի և որում պարտիցին գայցէ յայն տեղին , առանց դատի և իրաւանց կալցին զնա և ի դուրս տարցին : Իբրեւ եւ հրամանն յարքայէն , ժողովեցան այնուհետեւ յայն տեղի ամենայն գողք և աւազակք , գանձահատք , զրկողք , յափշտակողք , արիւնահանք և սպանողք : Բազում կանայք զարս թողեալ , բազում արք զիրեանց կանայս թողեալ և զայլոց կանայս առեալ , բազում ծառայք զիրեանց տերանց զգանձս ըմբռնեալ , բազում աւանդառուք զաւանդս և զպահեստս բարձեալ փախուցեալք անդր անկանէին : Զի թէպէտ և կարի յոյժ բազմացաւ աղաղակն , դատ չկայր , և իրաւունք ումեք յարքունուստ ոչ ելանէին , վասն այսորիկ ամենայն մարդ հառաջելով վայէին թէ իրաւունք մեռան » (Բուգ. Գ. ԺԲ.) : Զնոյն ատէ և Խորենացին , թէպէտ համառօտիւ ըստ իւրում ոճոյ . « Ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց շինեաց (Արշակ) ձեռակերտ , ժողով մարդկան մեղաւորաց , և ետ հրաման , որ ոք անկեալ անդր բնակեսցէ , մի՛ լիցի ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի : Եւ նոյնժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն , քանզի աւանդառուք և սրատականք և ծառայք և փնաստկարք և գողք և սպանողք և կնահանք և այլք այսպիսիք փախուցեալք անդր անկանէին , և ոչ կայր նոցա այց և խնդիր » (Խոր. Գ. ԻԷ.) : Զէ ամենեւին հաւանութեան՝ թէ Արշակ եհան այնպիսի ինչ հրաման ի տէրութեան իւրում հրապարակաւ և յայտնի : Զայս եւս պարտ է դնել ի համարի զրպարտութեանց զորս պատմիչք մեր , առ կարի նախանձաւորութեան կրօնից , սովոր են կուտել ի վերայ ազատամիտ թագաւորաց և իշխանաց : Այսչափ միայն մարթ է ընդունել իբրեւ ճշմարիտ ի սլատմութեան

անդ Արշակաւանի՝ թէ թերեւս գոյր ներողութիւն իմն կամ ազատութիւն ծառայից և այլոց որոց գտեալ յանցաւոր կամ վնասակար նախարարաց հակառակորդաց Արշակայ՝ դիմէին յԱրշակաւանն , որպէս գոյ յոմանս արդի տէրութեանց ազատութիւն , նա մանաւանդ պաշտպանութիւն իսկ , քաղաքական յանցաւորաց դիմելոց առ նոսա : Զիարդ և իցէ , պատմութիւնն ցուցանէ եթէ եղծմունք ընկերական պայմանաց համարեալ էին յանցուած և ոճիր հակառակ իրաւանց և արդարութեան , և ասելն՝ « Դատ և իրաւունք մի լիցին , » յայտ առնէ եթէ սակս այնպիսի եղծմանց գոյին դատաստանք և պատիժք , ապա և դատաւորք և ատեանք ի պաշտօնէ և ընդ տեսչութեամբ վերին իրիք իշխանութեան : Զայս ակնարկէ բանն , « արքունուստ , » զոր յաւելու Բուզանդ . « Նւ իրաւունք ումեք յարքունուստ ոչ ելանէին : » Ապա հաւանութեան է թէ օրէնսդիր և դատաւոր ընդարձակ մտօք էր թաղաւորն իբրեւ վերջին ատեան բողոքոյ , թերեւս և իւրաքանչիւր նախարար յիւրում երկրին : Զէ պարտ թողուլ առանց յիշատակութեան զՆզնկայ նշանաւոր հատուածն . « Ընդէր օրէնք ի թագաւորաց դնիցին , և սաստք յիշխանաց , և պատիժք ի դատաւորաց . ոչ ապաքէն վասն կարճելոյ չարեացն : Նթէ բնութեամբ իցեն չարիքն , ոչ պարտի օրէնսդիրն օրէնս դնել , և ոչ իշխանն պատիժս ի վերայ չարագործին ածել : Տեսանեմք թէ թագաւորն զիւրոց օրինաց վրէժս պահանջէ , և պահանջմամբ վրիժուցն զվնասն կարճէ . և դատաւորն զգողն և զաւազակն պրկէ և քերէ վասն զվնասակարութիւնն ի միջոյ բառնալոյ . և հայր զորդի դժնեայ մահապարտեալ՝ դատաւորաց մատնէ , և այլքն ամենեքեան զիւրաքանչիւր զանձնիւր զանարգանաց վրէժս պահանջեն կամ անձամբ , կամ իշխանօք » (Նզն. Ա. ԺԵ.) : Նշնիկ խօսի Հայոց , և խօսի իբրեւ զվաղուց ընդելական և զծանօթ իրաց , թէ գոյին դատաստանք և պատիժք ի ձեռն օրէնսդիր իշխանաց և դատաւորաց . ցուցանէ եւս թէ պատիժքն էին , ըստ ոգւոյ ժամանակին , խիստք և մարմնաւորք :

(Մատոռացի յառաջ)

Ա. Մ. Գ.

Քաղաքացիք ինչ յօրինաց Հռովմայեցւոց անկան յառուրս յայսոսիկ ի ձեռս մեր, յայնցանէ որ յանուանեալ Մատեանն Նորոց գտանին, գործ Յուստինիանոսի կայսեր, հանդերձ այլով եւս մասամբ օրինաց որ ի Թէոդոս կայսերէ կարգեալ հաստատեալ են: Արժան համարեցաք թարգմանել զքաղաքացիք ի հայ բարբառ, վասն կարեւոր և քրքրիչ տեղեկութեանցն զորս տան մեզ զհին ինչ սովորութեանց Հայոց, զպէսպէս բաժանմանէ երկրին նոցա և զկարգաց վարչութեան որ այնչափ ստէպ փոփոխէին ըստ դիպաց ժամանակին: Մեք զլատինական բնագրին զհետ գնացաք, և զգաղիականն որ ի հանդիպոյ դրոշմեալ է և յորում ինչ ինչ վրիպածս թարգմանութեան նշմարէաք՝ թողաք ի միակողմն:

ՎԱՍՆ ՅՕՐԻՆՈՒԱԾՈՒԹԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ, ՎԱՐՁԱԿԱՆ
ԵՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ՀԱՅՈՑ
Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՅՈՒՍԵՒՆԻԱՆՈՍԻ ԿԱՅՍԵՐ

ՄԱՏԵԱՆ ՆՈՐՈՑ ԻԱ. — ՀԱՏԱԾ Է.

Թէ պարտ է Հայոց զհետ երբեք օրինաց Հռովմայեցւոց

Յուստինոս կայսր առ Ակակիոս, հոյակապ փոխանակ
բդեշխի Հայաստան աշխարհի

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Կամ եղեւ մեզ տալ աշխարհին Հայոց օրէնս ընտիրս, զի մի՛ զատեալ որոշեսցի յայլոց աշխարհաց մերոյ ընկերհաշտութեան, և շնորհեցաք նոցա գործակալս հռովմայեցիս, և խլեալ զհին հին սովորութիւնս ինչ նոցա՝ ընդեկացուցաք զնոսա բոլոր բարուց Հռովմայեցւոց. և պատուէր հրամանի եւս տուաք զի մի՛ այլ օրէնս ունիցին, բայց զՀռովմայեցւոցն: Պարտ համարեցաք առանձինն օրինօք ջնջել զայն յորում չարաչար գտանին նոքա պարտաւորեալք, այն ինքն է թէ արք ժառանգեն ի ծնողաց, յեղբարց և յայլ համօրէն ազգականաց, իսկ կանայք ոչ: Պատուէր տուաք զի մի՛ ա-

մուսնացուսցեն զկուսանս առանց պաշտատականի, և մի' տացեն զնոսա գնոց գնել արանց որ առնլոց իցեն զնոսա կնութեան : Այս բարք խուժադուժք կալեալ տիրեն մինչև ցայսօր առ նոսա . և ոչ նոցա միայն են գազանաբարոյ այս բարք , այլ և այլոց ազգաց հեթանոսաց որ անարգեն այնպէս զընութիւն և առնեն նախատինս ազգի կանանց , իբրեւ թէ չիցեն նոքա արարածք Աստուծոյ և չունիցին ինչ մասն յորդեծնութեան , և թէ չիցէ պարտ ամենեւին ի պատուի ունել զնոսա և ի չքի՝ իբրեւ անարգ և արհամարհ ինչ արարածս :

Գ Լ Ո Ի Խ Ա .

Այսու նուիրական օրինօք հաստատեմք զի նոյն եւ մի լիցի բաժին ժառանգութեան կանանց առ Հայս , որպէս առ մեզն է , և մի՛ լինիցին խտիրք ի մէջ արուի և իգի , այլ՝ որպէս սահմանեալ է յօրէնս մեր զի իւրաքանչիւր ոք ժառանգէ ի ծնողաց , որպէս ի հօրէ և ի մօրէ , և ի հեռագոյն աստիճանի՝ ի հաւէ և ի հանւոյ , և կամ յորոց յետոյն գայցեն , որպէս յորդւոյ և ի դստերէ , նոյնն և առ Հայս եղիցի . և օրէնք Հայոց այլազունակք մի՛ լինիցին յօրինաց անտի Հռովմայեցւոց : Քանզի եթէ մասն են նոքա ընկերհաշտութեան մերոյ և հնազանդեալ են մեզ իբրեւ զայլ ազգս և վայելին յամենայնի որ ինչ բարիքն են առ մեզ , մի՛ եւս կանայք միայն վրիպեցին յարդարութենէ օրինաց որ առ մեզ են . այլ ամենայն օրէնք մեր նոյն և հասարակաց եղիցին ամենեցուն , եթէ՛ այնոքիկ զոր ընկալեալ ի նախնեաց՝ գումարեալ ամփոփեցաք ի հրահանգս (instituta) և ի քաղուածոյս (digesta,) և եթէ՛ այնոքիկ որ դրոշմեալ են ի սահմանադրութիւնս կայսերականս՝ մեր և ինքնակալացն որ յառաջ քան զմեզ էին :

Գ Լ Ո Ի Խ Բ .

Հրաման տամք և պատուիրեմք զի այդ ամենայն ընկալեալ պահեսցի ընդ բնաւ ժամանակս , սկիզբն արարեալ ի չորեքտասաներորդ Խնդիկտիոնէ աստի յորում գրեմք զօրէնս զայս : Քանզի ելանել ի հեռագոյն ժամանակս և զհինսն խու-

զեալ վեր ի վայր առնել չփոթ է մանաւանդ քան օրէնսդրու-
թիւնն : Այլ, որպէս յառաջագոյն ասացաք, ի ժամանակէ աս-
տի չորեքտասաներորդ ինդիկտիոնի և այսր հասարակորդ և
նման եղիցին բաժինք ժառանգութեան . և եթէ դէպ լինի-
ցի ժառանգել ինչ ինչ՝ զինչ և իցէ պատճառաւ, ընդ այր և
ընդ կին հասարակ եղիցին բաժինքն : Իսկ որ ինչ յառաջա-
գոյն կատարեալ իցէ յինչս և յարարս ընտանեաց՝ զայն թո-
ղումք զի կացցէ մնացէ յառաջին պայմանի իւրում, և յայն-
ժամ կանայք ոչ ունիցին մասն ի կալուածս և յինչս որ բա-
ժանեալ իցեն մինչեւ ցերեքտասաներորդ ինդիկտիոն : Աս-
կայն ըստ այդ նշանակեալ կէտ ժամանակի և այսր, այսինքն
ի չորեքտասաներորդ ինդիկտիոնի՝ հրամայեմք զի որ ինչ
սահմանեալ է ի մէնջ, կացցէ ի զօրութեան և հաստի :

ՎԵՐՉԱՐԱՆ

Մեծութիւն քո և որ զկնի քո առնլոց իցեն ի ձեռն զիշ-
խանութիւնդ զայդ՝ փոյթ կալլիք պահելոյ և ի կիր արկա-
նելոյ զոր ինչ մեր նուիրական օրինօքս այսոքիւք սահմա-
նեալ է :

Տուեալ ի հնգետասաներորդում աւուր Ասորիւ ամսոյ . —
Կոստանդինոպոլիս — Յետ հիւպատոսութեան Բելիսարի (536) :

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ Գ.

Վասն ժառանգութեան աս չայս

Ազատեալս կամիմք զչայս ի հին ինչ և դժնդակ սովոր-
ութենէ և ընդ օրինօք մերովք գրաւեալս յամենայնի, և
չնորհել եւս նոցա հաւասարութիւն իրաւանց որ լինիցի նո-
ցա առ ի պատիւ :

Գ Լ Ո Ի Խ Ա.

Այն ինչ ազդ լիեալ մեղ թէ դոն առ չայս օրէնք ինչ
խուժդուժք և թշնամանալիցք որ չեն արժանի ոչ Հռովմայե-
ցոց և ոչ արդարութեան մերոյ ընկերհաշտութեան, այս
ինքն է թէ արք միայն առնուն բաժին ժառանգութեան ի

ծնողաց իւրեանց և ոչ կանայք, հրաման տամք զի ըստ օրինացս այսոցիկ նուիրականաց զոր առաքեմք առ Մեծութիւնքո, բաժինք ժառանգութեան հասարակ լինիցին, և որ ինչ սահմանեալն է յօրէնս Հռովմայեցւոց եթէ վասն արանց և եթէ՝ վասն կանանց՝ ի կիր արկցի և ի Հայաստան աշխարհի։ Վասն այնորիկ առաքեցաք զօրէնս մեր անդը՝ զի զաչս իւրեանց յառեալ ի նոսա՝ վարս նոցին յանկազոյնս ընծայեցուցեն։

ՅԵՐ. 1. — Քանզի չէ պարտ, չէ արժան զյառաջագոյն դիպեալսն խուզեալ որոնել՝ զայս ինչ կարգեալ սահմանեմք զի օրինացդ այդոցիկ զօրութիւն և ազդեցութիւն ի սկզբանէ անտի պաշտօնասէր մերոյ տէրութեան կարգեսցի; և անտի և այսր ժառանգութիւնք հանգոյն Նորոց օրինաց բաժանեսցին։ Իսկ եթէ ոմանց կարգեալ իցէ ինչ յառաջագոյն և դաշինս եւս եդեալ ընդ միմեանս, հրամայեմք զի այն ի զօրութեան և ի հաստի կացցէ և մի բնաւ փոխեսցի։

ՅԵՐ. 2. — Ի վերագոյն յիշեալ ժամանակէ անտի և այսր կամիմք զկանայս բաժանորդս լինել կալուածոց որ հայրեճականքն կոչին։ Սակայն եթէ գտանիցին ոմանք որ ժառանգս կացուցանիցեն զդստերս իւրեանց որ չունին իրաւունս ժառանգելոյ կտակաւ, բաժանորդ լիցին ժառանգութեան կալուածոցն հայրենեաց՝ նոքա և որ ի նոցանէ ծնանիցին։

Վ Ե Ր Ջ Ա Ր Ա Ն

Որ ինչ հաճոյ թուեցաւ մեզ և նուիրական օրինօքս այսօքիւք սահմանեալ կարգեցաւ, զայն փոյթ կալցի Մեծութիւնքո յորդիւնս ածել և պահել, որպէս զի օրէնք մեր ոյժ և հաստատութիւն ունիցին ընդ բնաւ տեղիս. և օրէնքս այսօքիկ սկսանիցին, որպէս կանխագոյն ասացաք, ի սկզբանէ մերոյ տէրութեան և յերկարեալ ձգեսցին ցբնաւ ժամանակս և ունիցին ոյժ և զօրութիւն յընկերհաշտութեան մերում, և յամենեցունց յարգեալ մեծարեալ պահեսցին։

Տուեալ ի տասներորդում աւուր Աւգոստոս ամսեան .
— ի հիւպատոսութեան Բելիսարի (535)։

ՄԱՏԵԱՆ ՆՈՐՈՑ ԼԱ. — ՀԱՏԱԾ Ժ.

Վասն բաժանման ի շորս հաճանքին հայաստան աշխարհի
Յուստինիանոս կայսր՝ առ Յովհաննէս, քաջանուն և հոյակապ
երկիրցս տեսուչ նուիրական պրետորեան Ատենի յԱրե-
ւելս և կանխադոյն Բդեաշխ և Պատրիկ

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ

Որ առանց օգտակարութեան և խառն ի խուռն ընկե-
ցեալ ինչ ուրեք իցէ՝ ոչ նոյն և մի երեւեսցի, յորժամ յար-
դար և ի վայելուչ կարգ ուղղութեան ածիցի, այլ ամենե-
ւին այլակերպ և զատ լինիցի. որ տգեղն է՝ գեղեցիկ երե-
ւեսցի, որ անզարդն է՝ պճնեալ և զարդարուն թուեսցի,
և որ խառնակն իցէ և անկարգ՝ յարդարեալ և բարեկարգ
համարեսցի: Ի դմին իրի թերի գտանեմք զաշխարհն Հայոց
և սխալաւոր, և կամիմք չըջել ածել զնա ի միատարր միա-
ձայն դաշնակութիւն, և հրամանօք գեղեցիկս սահմանելովք
տալ նմա ոյժ պնդութեան և նեցուկ և կարգ վայելուչ:

Գ Լ Ո Ի Խ Ա.

ԶՀայաստան աշխարհ ի չորս բաժանեմք. մին է ներքին,
որոյ մայրաքաղաք որ Բասանէսն կոչէր յառաջագոյն կամ
Լեւոնդուպոլիս՝ մերով պաշտօնաւէր անուամբ պատուեալ է.
չնորհեալ եւս է մեր նմա Անթիւպատոսութիւն, որում և
Ակակիոս, այր փառաւոր և քաջանուն, եկաց երբեմն յան-
ձանձիւք: Կուսական զոր տամք նմա՝ ունիցի զաստիճան Մե-
ծարեւոյ (*) և զամենայն շուք և պատիւ որ վայելէն այնմ
աստիճանի: Քանզի պատմութեան փոխանակի բռեշխի չնորհե-
ցաք նմա ագանեւ, և սահմանեալ կարգեցաք զի ունիցի որ
ինչ անկ և վայել իցէ այնմ իշխանութեան: Քաղաքս տուաք
նմա զԹէոդոսիոպոլիս զոր ունէրն կանխադոյն, զՍատալա,

(*) Առ կայսերօք Հովմայեցւոց անդամք ծերակուտին յերիս կարգս
բաժանէին. Ա. Անդամք առաջին կարգին անուանեալ էին Մեծափառ
(illustris), Բ. Անդամք երկրորդ կարգին յորջորջէին Մեծարելի (specta-
bilis,) եւ Անդամք երրորդ կարգին երեսելի (clarissimus) անուանէին:

զնիկոպոլիս և զՎսլոնիա զոր հանեալ զատուցանեմք յառաջին անուանեալ Հայոց , և դարձեալ զՏրապետնոս և զՍերասոնոս որ պատկանին Պոնտոսի Պոլեմոնիաք կոչեցելոյ : Զոմանս ի քաղաքաց աստի զատեալ որոչեցաք յիշխանութենէ Երեւելոյ ուրուք Վուսակալի և զոմանս յայլոյ ուրումն Մեծարելոյ . և այսպէս յօրինեալ յարդարեցաք զգաւառդ եւթն քաղաքօք և նոցա արուարձանեօք :

Յեդ. 1. — Յերկրորդում վայրի եդաք՝ որ Առաջին Հայքն կոչէին յառաջագոյն . յորում քաղաքն Սեբաստիա ունի զառաջին գլխաւոր տեղին . և տուաք նմա զՍեբաստոպոլիս զոր և կանխագոյնն ունէր , և զՎոմանա յանուանելոյ Պոնտոսէ Պոլեմոնիաքայ և զԶելա ի Հելլենոպոնտէ և զԲրիսա . և յարդարեցաք զգաւառդ հինգ քաղաքօք և զվերակացութիւն նորա թողաք յառաջնում անդ կերպարանս , և կուսակալին նորա չտամք անուն մեծագոյն , այլ զոր ունէին՝ զայն թողումք նմա :

Յեդ. 2. — Երրորդ Հայս լինել սահմանեմք որ Երկրորդն կոչէր յառաջագոյն . յորում Մելիտինէ , քաղաք հին և հոյակապ , ունի զգլխաւոր տեղին , և շինեալ է ի գեղեցիկ վայրի և ընդ պատուական երկնիւք , ոչ կարի ի բացեայ յափանց Նփրատայ : Զայդ գաւառ պատշաճ համարիմք ընդարձակեալ մեծացուցանել և տալ նմա Վուսակալ Մեծարելի , որոյ կոմսի Յուստինիանենի (*) անուն իցէ , և տալ նմա թոշակս եւթն հարիւր դահեկանաց ոսկւոյ , և աթոռակցի նորա եւթանասուն և երկուս դահեկանս ոսկւոյ , և դրան ատենի նորա վաթսուն դահեկանս ոսկւոյ , և զայլ ամենայն ինչ որ աթոռոյն այնմիկ անկ և պատշաճ իցէ : Որ երբեմն հարկահանքն կոչէին՝ դործակալք անուանեսցին այսուհետեւ և դարձեալ հանելոյ զհարկս աշխարհին պատկառ կայցեն , և ըմբռնեալ վայելեսցեն յամենայնի զոր ունէին յառաջագոյն : Քաղաքս տամք նմա զԱրկա , զԱրաբիսոն , զԱրիարաթիա և զմեւս այլ կոմանա (զոր և Քերուսա կոչեն) և զՎուկուսոն , զորս ունէր և յառաջագոյն . քանզի և յայնժամ վեց քաղաքք էին ի նմա :

(*) Comes Justinianus, կոմս Յուստինիանեան :

Յօդ. 3. — Սահմանեալ հաստատեմք և զՉորրորդ Հայս որ չէր յառաջագոյն ի դաւառի կերպարանս ածեալ. այլ էին անդ բազմակոյտ ժողով խուժդուժ ազգաց որ անուանեալ կոչին Ծոխք, Անձիտ, Հաշտեանք, Բալահովիտ, և նուաճեալ էին ընդ ձեռամբ սատրապետաց: Սակայն այդր իշխանութեան անուն ոչ հռովմայեցի է և ոչ ի մերոց նախնեաց ընկալեալ, այլ օտարոտի է և եկամուտ մուծեալ յայլմէ տէրութենէ: Կամ եղեւ մեզ շնորհել նմա զկերպարանս քաղաքային իշխանութեան, հրաման տուեալ զի պաշտօնեայ քաղաքային լինիցի Կուսակալն. և քաղաք տուաք նմա զՄարտիրոսաց քաղաքն և զբերդն Կիթարիսոն (Կիթաիճ). և կարգեցաք այնպէս զի Կուսակալն ի սովորական կարգէ հիւպատոսաց եղիցի. իսկ չորից աշխարհաց Հայաստան երկրին Կուսակալք Մեծարելիք Երկուք իցեն, այս ինքն՝ փոխանակ բդեշխի միոյն իցէ և կոմս միւսոյն. որ Առաջին Հայոց վերակացուն իցէ, փոխանակ բդեշխի լինիցի, և որ Ներքորդն Հայոց յանձանձիջ՝ կոմս եղիցի. իսկ Ներքորդ և Չորրորդ Հայոց սովորական Հիւպատոսք իցեն: Եւ քանզի ամենայն փութով սահմանեցաք զի թոշակք հինգ հարիւր դահեկանաց ոսկոյ ոչ միայն այդմ երջանիկ քաղաքին լինիցին, այլ և դրան իշխանութեան Մեծարելեաց որ մօտաւորքն են. ապա և զայս եւս հաստատեմք զի թոշակքն փոխանակ բդեշխին Առաջին Հայոց՝ ի Սեբաստիայ որ յՆերքորդ Հայս, տացին. և Կոմսին Ներքորդ Հայոց որ ի Մելիտինէ, մինչեւ ցնշանակեալ գումարն, ի Չորրորդ Հայոց մատակարարեսցին:

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

Արդ յետ զայդ ամենայն կարգելոյ զայս օրինակ, հարկ եղեւ տալ նմա և զգլխուորական գլխաւորութիւն, որպէս զի որ ի կողմանս յայնոսիկ սահմանեալ տեղակալ զօրքն իցեն՝ հնազանդ լինիցին նմա, և ունիցի իշխանութիւն, իբրեւ գլուխ և պետ, կոչելոյ զնոսա յանուանէ և քննելոյ զվարս նոցա և բաշխելոյ զռոճիկսն և զյանցաւորսն պատժելոյ. և թէ մի տայէ թոյլ զօրականին կոչկոճեւ լիկել զհպատակս մեր. և եթէ ծանրագոյնս ինչ ոք յանցանիցէ երբեք, դատեսցի

զգատաստան նորա, թէպէտ և զինուոր իցէ . հուսկ ուրեմն իշխան լիցի գործել զամենայն զոր զինուորական իշխանութեանց հրաման տուեալ է մեր առնել: Եւ որպէս ընդ լծով իշխանութեան հնազանդ արարաք զգօրս՝ Կոմսին Խաւրիայ և Պակատեանն Փռիւգիայ, նաեւ Պրետորաց Լիկաւոնիայ, Պիսիդիայ և Թրակիայ, նոյնպէս համարձակ լիցի նմա ոչ միայն զքաղաքային գործս յանձանձել, այլ և իշխանութիւն ունել և հրամանատարութիւն ի վերայ զօրաց . և զի յարգեալ մեծարեսցի ի զօրաց անտի և ի բնաւ հեթանոսաց և արասցէ զոր ինչ զինուորական իշխանութեանց անկ և դիպօղ իցէ առնել: Նա և փոյթ յանձին կալցի զի մի՛ ոճիր ինչ ի գաւառին գործեսցի, և եթէ դէպք ինչ դիպեսցին, անդէն պատիժս պատուհասի ի վերայ յանցանելեացն հասուսցէ: Յայսմ իշխանութենէ նորա ոչ զոք կամիմք ի գաւառիդ աղատս կացուցանել, ոչ զայր սոսկագոյն, ոչ զզինուոր և ոչ զծառայ եկ որ յարեալ իցէ ի գործ սպասու կալուածոց արքունի: Քանզի կամիմք թէ մի և մշտնջենուոր խաղաղութիւն իցէ ի մէջ համօրէն հպատակաց մերոց . զի չէ մեր օրէնս խտրութեան տուեալ՝ ըստ այլակերպութեան անձանց:

ՎԵՐՉԱՐԱՆ

Զոր ինչ միանգամ հաճոյ եղեւ մեզ սահմանել ի բաժանմանդ յայդմիկ աշխարհին Հայոց ի չորս կուսակալութիւնս, մանաւանդ ի սակս Երրորդ Հայոց, ոյր վասն և զայս օրէնս տամք, փոյթ կալցի Մեծութիւն քո ձեռն ի գործ արարեալ կատարել ընդ բնաւ ժամանակս, և զթողական զոր կարգեմք՝ ամ ըստ ամէ բաշխել, և օգնականութեամբ քոյոց ընկերաց յուրոյն առանձինն տոմարս դրոշմեալ նշանակել:

Տուեալ ի հնգետասաներորդում աւուր Ապրիլ ամսոյ . — Կոստանդինուպոլիս . — Յետ հիւպատոսութեան Բելիսարի (536):

ՄԱՏԵԱՆ ՆՈՐՈՅ Ի. — ՀԱՏԱԾ Է. ԳԼ. Ա. Գ.

Յուստինիանոս կայսր՝ առ Յովհաննէս փառաւոր և
քաջանուն Տեսուչ նուիրական Պրետորեան ատենի
և կանխագոյն Բդեաշխ և Պատրիկ

Գ Լ Ո Ի Խ Ա.

Թէ պարտ է միայն դրան պաշտօնէից Կոստանայի յիշման լինել
ի գործս կոչմանց ի դատարան

Հաճոյ թուեցաւ պաշտօնէից քոյ և պաշտօնէից Գանձա-
պահին մերոյ և ձեզ երկոցունցդ ի գլխովին , որպէս և մեզ
իսկ արդար և ուղիղ թուէր , զոր ինչ հաստատել կամ ե-
ղեւ մեզ վասն միջամուխ լինելոյ միայն դրան պաշտօնէից
Մեծութեան քոյ ի գործս կոչմանց յատեան , որպէս սովոր-
ութիւնն էր յառաջագոյն : Ամենայնի որ ի նուիրական ա-
տենի անդ առնիցի՝ առաջիկայ իցէ քաջանուն Գանձապահն
մեր և խելամուտ և հաղորդ ամենայն գործոց որ գործիցին :

Գ Լ Ո Ի Խ Գ.

Նոյն և վասն փոխանակի բղեշխի Հայոց աշխարհին , որ
յառաջագոյն գաւառ էր ընդ հրամանատարութեամբ սովոր-
ական Կոստակալի , զոր այժմ , առանց ինչ յաւելլոյ , փո-
խեմք յիշխանութիւն փոխանակի բղեշխի : Յորժամ դատ ինչ
կամ բողոք դէպ լինիցի ուստեք , դրան պաշտօնեայք Մեծ-
ութեան քոյ լինիցին նուիրակք ի կոչել ի դատաստան . զի
ամենայն դատ կամ բողոք , որպէս ասացաք , ի նուիրական
ատեան անդր տանելի է : Սակայն դրան պաշտօնեայք քո
փոյթ յանձինս կալցին վասն դատաստանական գործոց , որ-
պէս յառաջագոյն իսկ էր սովորութիւն , մինչդեռ սովորա-
կան պաշտօնէից կերպարանք էին նոցա և չէին ի բարձրա-
գոյն կարգ ամբարձեալ :

Տուեալ ի հնդետասաներորդում աւուր Ապրիլ ամսոյ . —
Կոստանդինոպոլիս . — Յետ հիւպատոսութեան Բելիսարի (536):

ՄԱՏԵԱՆ ՆՈՐՈՅ Ը. — ՀԱՏԱԾ Բ.

Յուստինիանոս կայսր՝ առ Յովհաննէս կրկին Տեսուչ
Պրետորեան ատենի , Բեաշխա և Պատրիկ

Ծանօթանալիս զնշուակաց զբոլորսն է զաշտօնէից իւրաքանչիւր
Տեսչանսն կարգելոց ի Տեղ

Յօդ. 22. — Ի կուսակալէն Երկրորդ Հայոց , Երից Մե-
ծարեւի Նոտարաց նուիրական Սենեկին՝ 9 դահեկանք ոսկւոյ .
— Առաջնոյն Երեւելի հրամանատարաց նոտարաց՝ 24 դահե-
կանք ոսկւոյ . — Օգնականին նորա՝ 3 դահեկանք ոսկւոյ . —
Եւ դրան պաշտօնէից հոյակապ կուսակալաց՝ 40 դահեկանք
ոսկւոյ առ ի վայելս :

Յօդ. 43. — Ի կուսակալէն Առաջին Հայոց , Երից Մե-
ծարեւի Նոտարաց նուիրական Սենեկին՝ 9 դահեկանք ոսկւոյ .
— Առաջնոյն Երեւելի հրամանատարաց նոտարաց՝ 15 դահե-
կանք ոսկւոյ . — Օգնականին նորա՝ 3 դահեկանք ոսկւոյ .
— Եւ դրան պաշտօնէից հոյակապ կուսակալաց՝ 30 դահե-
կանք ոսկւոյ առ ի վայելս :

ՄԱՏԵԱՆ ՕՐԻՆԱՅ ԹԵՂՈՂՈՍԻ. ԳԻՐԲ ԺԱ.

ՀԱՏԱԾ Ա.

Վասն հարկաց և արոց

Սահմանադրութիւն է Մեծին Կոստանդնուսի զի մի
ուսմեք տացի ազատութիւն ի հարկաց , բայց ի գոյից ինչ և
յանձանց ոմանց

Կոստանդնուս կայսր՝ առ Պրիլիանոս

Բաց ի մերոց ուրոյն գոյից և ի կաթողիկէ եկեղեցեաց
և ի տանէն Եւսեբիայ , բարեաց յիշատակաց արժանւոյ առն
և կանխագոյն Բեշխիսի և հրամանատարի այրուծիոյն և հե-
տեւակաց , և ի տանէն Արշակայ , արքային Հայոց , մի՛ ոք
օգտեսցի ի հարկաց և ի հասից Տէրութեան մերոյ : Քանզի և
Դատիանոս , այր քաջանուն երեւելի և Պատրիկ , որ եր-
բմն զչնորհս զայս (ապահարկի) ընկալեալ էր , այնչափ
ժտութեամբ խնդրէր առնուլ հանել զայն յինքնէն , որչափ

այլք հետամուտ լինեալ խնդրեն հասանել նմա : Վասն այնորիկ պարտին ամենեքեան զգոյշ լինել՝ զի մի՛ ինչ առաւել հարկս պահանջեցեն քան զայն զոր մերով ձեռամբ դրոշմեալ կարգեալ եմք ի գիրս հարկաց : Եւ եթէ տեսուչ ոք կամ կուսակալ գաւառի իրիք թողուցու ումեք զմասն ինչ պարտուց հարկաց , ինքն անձամբ անձին տուածեսցի ի գոյից իւրոց : Տուեալ ի հնգետասաներորդում աւուր Յուլիս ամսոյ . — Կոստանդինոպոլիս . — Ի հիւպատոսութեան Կոստանդեայ և Լիկինեայ (315) :

ՄԱՏԵԱՆ ՕՐԻՆԱՅ ԹԵՈԴՈՍԻ . ԳԻՐՔ ԺԲ.

ՀԱՏԱԾ Զ.

Վասն հարկահանաց և վերահացոց

Կայսերք Վաղենտինիանոս , Թէոդոս և Սրկադիոս՝
առ Կինեգիոս կուսակալ և Պատրիկ

Հրաման տամք գրուանս պղնձեայս կամ քարեղէնս և քսեստս և կշիռս դնել յամենայն կայի և յամենայն քաղաքս , որպէս զի իւրաքանչիւր ոք ի հարկատուաց , ունեւով զչափսք զայդոսիկ ընդ աչօք , գիտասցէ զոր ինչ տալոցն իցէ հարկահանաց : Եւ եթէ ոք ի հարկահանաց ըստ կանոնեալ սահման գրուանաց , քսեստից և կշռոց անցանել ժտեսցի , զանձն պարտաւորեալ գիտասցէ հատուցանելոյ զվրէժ պատուհասի յանցանացն : Բնաջինջ անհետ արարեալ որ ինչ մինչեւ ցայսօր հակառակ շահի օգտութեան ժողովրդոց գործէր՝ հրամայեմք զի յիսներորդ մասն ցորենոյ՝ տացի հարկահանաց , քառասներորդ մասն՝ գարւոյ և քսաներորդ մասն՝ գինւոյ և ճարպի խողենւոյ : Դրդեալք ի գթոյ մարդասիրութենէ՝ հրաման տամք զի յաշխարհին Հայոց , վասն բացաճիզ հեռաւորութեանն , քառասներորդ մասն ցորենոյ և գարւոյ և հընգետասաներորդ մասն՝ գինւոյ և ճարպի խողենւոյ հատուցի հարկահանաց :

Տուեալ ի չորրորդում աւուր Դեկտեմբեր ամսեան . — Կոստանդինոպոլիս — Ի հիւպատոսութեան Ոնորիոսի և Եւդոտեայ (386) :

Գ. ՍԵՒԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԲԱՆՔ ԶՀԱՅ ԼԵԶՈՒԷ

Ա. Պ. — Մինչդեռ այդչափ խիթաս դու, բարեկամ, և տագնապիս և ընդ քիրտն մտանես, զի մի մեղանչիցես ընդդէմ կանոնաց հաստատելոյ ի մերոց նախնեաց և հակառակ բարւոք ճաշակի որ ի նոցա գիրսն միայն, ասես, նշմարի, ես զբազումս տեսանեմ զի յախուռն, համարձակ և առանց լիոյթ ինչ առնելոյ զկանոնացդ՝ դրեն որպէս զխարդ անկանին ընդ դրչաւ նոցա բանքն։ Արդ՝ մի ինչ գայ ի միտս իմ. կամ դուք միայն էք հայերենագէտք (հայկաբանք) և հակառակորդքն ձեր՝ ոչ, և կամ հմուտք են և նոքա և տեղեակք բազում այլ հանգամանաց լեզուին զորս դուք ոչ գիտէք, և այդ ամենայն բանք ձեր բաջաղանք են լոկ։ Քանզի ճշմարտութիւն ի մի կողմն եւեթ գտանի. չէ մարթ լինել նմա յերկուսին կողմանս միանգամայն։

Ա. Գ. — Այո՛, էին նոքա հայերենագէտք, մինչդեռ չէին այլք ի միջի։

Ա. Պ. — Ապա ուրեմն՝ որ հայերենագէտքն էին երբեմն, ոչ եւս են հայերենագէտք այսօր։

Ա. Գ. — Յերկարագոյն ճառս պարտ է մեզ մտանել այժմ առ ի մեկնել զայդ ամենայն և հաւանեցուցանել զմիտս քո պղտորեալս։ Ապականութեանն մուծելոյ յանգին և ի պատուական լեզու Մեսրոպեան մատենագրութեան, որ երթայր և աճէր ի դարէ ի դար, զառաջին թումբն արկանէր ընդդէմ երանելի այրն Մխիթար. յայնժամ ի դոյն գործ ստար լինէին նմա և աշակերտքն նորա։ Սակայն որ մինչեւ ցայն վայր գայուն էր և տիղմ և նեխ՝ դառնայր լինէր երկաթ կամ պղինձ, բայց ոչ այլ ինչ առաւել։ Քանզի ի սկզբան անդ գիտութիւնն օրինաց և ոգւոյ լեզուին, նա եւ կանոնաց իսկ դպրութեան, հարեւանցի իմն էր և յոյժ թերակատար։ Սնապարծ հպարտութիւնն վասն առաջնոյ այսր

յաղթութեան՝ արբեցուցեալ զմիտս չտայր թոյլ ի խորս անդր լեզուին միջամուխ լինել և խիլ արկեալ որոնել զանգին գանձան զոր բարբարոսիկ դարքն յետինք անհետ արարեալ էին . և որ ինչ վարկարագին էր և կեղծ և սեթեւեթեալ ի ցոյցս միայն և առականէ տգէտ և անուսուռն մարդկան ժամանակին՝ այն ի հրապարակ ելեալ պատուէր : Թէպէտ և ի մէջ կոյս դարուս այսորիկ ելին արք հանճարեղք , զգօնք , խուզարկուք , անհնարին մտադիրք , հետահանք ճշմարտութեան , և եղին մատնացոյց առաջի Հայ աշխարհի զճշմարտոն ոգի և զհարազատ բնակաւոր պայմանս կազմածոյ Հայերէն լեզուի , սակայն պնդեալ յամառեալ առաջինքն ի միտս իւրեանց չառին յանձն զիջանել և ձայնին ճշմարտութեան դնել ունին :

Այո՛ , եւ հանգամանք ինչ զորս թերեւս մարթ իցէ ի նոցա արժանեաց սակի համարել , որպէս գտակն լինել ձեռնագրաց հնոց և հանել զնոսա ի հրապարակ , և որ առաւել իմն է՝ զկղկղանս յետին դարուց բառնալ մերժել զառաջինն ի մատենագրութենէ : Երկուքին առաջինքն ի հանգամանաց անտի զորս արկաք ի համար՝ չեն արդիւնք ներքին և սեպհական արժանեաց , որպէս ամենեցուն յայտ է , այլ դէպք իմն եւ և արտաքին պատահար : Եկեցուք առ երրորդն . աստ ունիմք ասել բազում ինչ : Որ էրն նոցա զառաջինն պատիւ և անուռ պարծանաց՝ ամենեւին վրիպեալ զերծանէր ի ձեռաց նոցա : Մինչ զխոշորագոյն և զթանձր աղտն ի բաց հանին ի բիրտ և ի խժադուժ լեզուէ անտի յետին դարուց , զո՞ր արդիւնս բերին ի մէջ . ո՞րչափ քայլս ետուն դիմել յառաջ կոյս նորածին և սակաւ մի յստակեալ լեզուին : Յետ աւերածոյ և քանդման՝ պարտ էր շինութեան զհետ գալ : Այդմ սկզբան նոքա բնաւ միտ ոչ եղին , և զոր քանդեցինն՝ չկարացին այլ եւս շինել և կանգնել : Զի՞նչ օգուտ եղեւ զի բարձին զաղաւաղեալ և զբիրտ բարբառն զայն ի միջոյ և եղին փոխանակ նորա ո՛չ զգուտ և զանխառն հայ բարբառ , այլ ամենեւին օտար իմն լեզու : Արկե՞ր տապալեցնր զՀայերէնն աղաւաղեալ , դիր փոխանակ նորա զանխառն և զյստակ բուն հայերէնն . ես զՀայերէնն կամիմ , ո՛չ

զգազիւերէն , ոչ զգերմաներէն , ոչ զիտաւերէն և ոչ այլ զինչ և պէտ լեզու :

Գիտեմ զի ասելոց են ոմանք , և իմ իսկ լուեալ է բազում անգամ , թէ գիտել զիտեն նոքա քաջ հայերէն , բայց քանզի հինն այն լեզու չէ յանկ և զիպօղ յայտ առնելոյ զբարձրագոյն խորհուրդս և զազգի ազգի անբաւ և անսպառ իմացութիւնս նորոյ աշխարհի , շրջընտէր զայն յաջ և յահեակ և ի վեր և ի վայր և հալեալ ձուլեն և տան նմա զկերպարանս նորոյ իմն և հօգօրագոյն լեզուի . և քանզի ընդ երկնիւք իտալիայ բնակին և զկենդանաբար օդ նորա ծծեն , զեռանդն և զհուր նորա սքանչելի լեզուին խառնեն հեղուն ի լեզու մեր անդր , և այնպէս տկար նկուն և կլսամահ հայ լեզուն կենդանանայ և առնի ողջ , կայտառ և հուժկու : Օն անդր , քաւ լիցի , բեւր անգամ քաւ լիցի . ես ոչ կամիմ և չներեմ իսկ չփել աղտ այնպիսի զմատենագրութեամբ չքնաղն իտալիայ : Մայր է նա ամենայն եւրոպական մատենագրութեանց : Յետ անկանելոյ հնոյ մատենագրութեանն և թաղելոյ ընդ աւերակօք Հռոմոց տէրութեան , նա առաջին պայծառացեալ կանգնեցաւ և եղեւ օրինակ բազում ազգաց Ներսիսայ , որք կարի բիրտք էին յայնժամ և շրջէին ի խաւարի տգիտութեան առ խարխափ : Քննեսցուք այժմ թէ զիմօրդ կամ յիմ լիմիք լեզու այժմու մատենագրութեան մերոյ նման իցէ լեզուի որ մին ի կատարելագոյն լեզուաց է Ներսիսայ : Եթէ ընդ բնաւ մատենագրութիւն իտալիայ անցանիցեմք , չէ հնար մեզ գտանել բիծ ինչ կամ արատ ի կանոնաւորութեան և յանթերի պահպանութեան օրինաց դպրութեան : Որչափ և միտք վազս առեալ արշաւէին սանձարձակ ի մեծատարած ասպարիզի ցնորական աննիւթն աշխարհի , օրէնք դպրութեան , որ անխախտքն են ամենայն ուրեք , անտես երբեք ոչ լինէին : Թերեւս գտանիցին մատենագիրք երկրորդ կամ երրորդ աշտիճանի որ չունիցին զբուռն զայն և զեռանդնալից ստեղծիչ ոգի և զբարձրագոյն ծնունդս հանճարոյ , մանաւանդ ի բանաստեղծականս , սակայն ի կանոն դպրութեան որ բուն իսկութիւն և ծուծ լեզուի է՝ չէ մարթ , չիք հնար վրիպանս ինչ կամ թերութիւն և կամ

իրաւունք . բազմութեանն մեծի որ նովիմք լեզուաւ վարի ,
թէ խմբի միոյ փոքու քսան կամ երեսուն գրչաց որ գրեն
այլազգ , և որոց չիցեն թերեւս առաւել քան զհարիւր՝ ար-
բանեակք :

Մ. Մ. — Սակաւ մի զկայ առ դու աստ . ես տաց փո-
խանակ քո պատասխանի : — Զերիս կէտս պարտ է նկատել
ի բանսդ .

Ա. — Փոյթ վասն զարգացման լեզուին .

Բ. — Ակադեմիա որ և պէտ՝ զոր ոչ ճանաչեմք .

Գ. — Բազմութիւն գրչաց այնր ոճոյ և նոցա արբանե-
կաց , զորս մանաւանդ կուսակիցս պարտ է համարել քան
արբանեակս . քանզի արբանեակն անուն զնմանիս կամ զզու-
գականս յայտ առնէ և ոչ զանուսումն տարապարտ զարմա-
ցողս :

Ա. — Կէտն առաջին ոչ տացէ մեզ յամել աստ երկա-
րագոյնս . քանզի զայդմանէ իսկ է վէճն մեր : Զոր ինչ խո-
սեցաք մինչեւ ցայժմ ընդ երկար ժամս , յայտ առնէ թէ ոչ
միայն չմարթացան զարգացուցանել , այլ մանաւանդ թէ վեր
ի վայր հարեալ խանգարեալ աղաւաղեցին զոսկեղէն զանգին
բարբառն մերոց նախնեաց և չընցին զնա ի խառնախօս խը-
ղուըրտիւն հնչմանց և շնջմանց որ , քանզի հայերէն նշանա-
գրովք գան ի յայտ , հայերէն համարեալ են : Սակայն պարտ
եւս է մեզ ասել թէ գտանին ի նոսա մատենագիրք որ չեն
կարի եպերելիք , քանզի գրեն երբեմն անխառն և գրեա՛
թէ բնական , պարզ լեզուաւ , որպէս է տեսանել յառաջին
մատենագիրս խմբին այնորիկ : Անկանոնութիւնք և խորթու-
թիւնք վաղվաղակի ընդ ակն հարկանին , յորժամ մատենա-
գիրն ի բարձրագոյն թռիչս ամբարձեալ ի մտացածին և յան-
ճահ զարդս և ի սեթեւեթեալ ճամարտակուծիւնս հատա-
նիցի :

Բ. — Ակադեմիա անուն ըստ ինչ տայ յղանալ ի
միտս : Տայ նա զմտաւ ածել թէ անդամք նորա պարտին
ունենլ մեծատարած և կարի սերտ , հաստատուն գիտութիւն ,
խելամտութիւն բազում և խորաքնին , ճգգրիտ հմտութիւն
յիրսն յայնոսիկ որոց վասն հաստատեալ է ժողովն այն : Արդ

տեսանեմք , և ամենեքին նոքա որոց միտք ազատք իցեն ի կանխակալ կարծեաց՝ կարեն տեսանել իբրեւ զմեզ, թէ այդ ամենայն պայմանք և առաւելութիւնք ոչ գտանին ի խմբի անդ մատենագրաց որ ընդ վայր պարծին տարապարտուց թէ հայերենագէտք իցեն : Յետ պատ ի պատ ճառիւք և պէս պէս հնարագիտութեամբ զաչս մոգելոյ զբազմութեանն և պատրելոյ՝ յաւելին տալ անձանց իւրեանց զանուն Ակադեմիայ : Յո՞ երթամք , բարեկամք . Ակադեմիա Հայերէն Լեզուի՝ որ ոչ խօսի հայերէն :

Ս. Գ. — Վասն բազմութեանն գրչաց զոր ի մէջ բերէ բարեկամն մեր Ս. Պ. , ասեմք թէ բազմութիւնն չնշանակէ ինչ , որպէս յայտ է , յորժամ ճշմարտութիւնն չէ ի նոցա թերէ : Միթէ ունիցի՞ն ինչ իրաւունս փերեւետելոյ քան զլոկն մատենագրաց յետին դարուց զորս ինքեանք իսկ նշաւակեալ արհամարհեցին զառաջինն : Լեզու նոցա գայռալից աղտեղի էր , իսկ սոցայն անկանոն է և խառն և ոչ հարազատ : Իսկ զբազմութենէ արբանեկաց կամ նոցա աշակերտելոյ ասեմք թէ զոր ուսանն՝ զայն արկանեն ի կիր . չիք նոցա մեզ յայդմ :

Յետ խօսելոյ եւս զիրաց և զիրաց՝ մեկնեցան իւրաքանչիւր յարարս իւր , խոստանալով յետ աւուրց ինչ միւսանգամ գալոյ ի մի ժողով :

Պ. Թ.

ԱՌԱՆՁԻՆՆ ԲԱՆՔ

ՀԱՅԵՐԵՆ ԼԵԶՈՒ

Ե

ԵԼԵԻԵԼ ԱՌՆԵԼ. Դէ Դէ՞ յաղիւն՝ իրար բերաղանցելու ջանք
բնէ : *Նրկու ժողովուրդք յորովայնէ քումմէ զատցին , և
ժողովուրդ զժողովուրդեամբ ելեւել առնիցէ , և երէցն կըրտ-
սերոյն ծառայեսցէ : — *Վասակ քան զամենայն զօրսն ել-
եւել առնէր :

ԵԼԱՆԵԼ ԸՆԴ ԶԵՆՍ . Ինչպէս աղանէլ : *Այնք բազում էին՝ որ առ ահին յիմարութեան ընդ իւրեանց զէնս ելանէին :

ԵԼԱՆԵԼ ԸՆԴ ՌՔ . Գլխիւ Գալ . Գոյնիւ . Կրէլ : *Հարքն մեր մեղան , և մեղք հարցն ընդ մեզ ելին :

ԵԼԱՆԵԼ ԸՆԴ ԻՆՁ . Բռնի Բլ Ելիւ . Կարարիւ : *Տեսցուք թէ երազք նորա ընդ ի՛նչ ելանիցեն :

ԵԼԱՆԵԼ ԸՍՏ ԻՆՁ . Դո՛ւրս ելիւ՝ անցիւ : *Ամօթ համարեսցի վասն կուսին իւրոյ՝ եթէ ելեալ իցէ ըստ չափ : — *Նլին ըստ քաղաքն : — *Ըստ Աստուծոյ երկիւղին սահմանս արտաքս ելեալ բարբանջեն :

ԵԼԱՆԵԼ ԶՄԻՄԵԱՄԲՔ . Դիւրս Բլ Ելիւ Ընալ : *Սէր՝ առանց կեղծաւորութեան . . . յեղբայրսիրութեան՝ գլխածք , ի պատիւ՝ զմիմեամբք ելանել :

ԵԿԱԿՈՁ ԱՌՆԵԼ . Դարարանի կանչել : *Ձիք անդ երկիւղ , և ոչ կասկած , և ոչ իշխան եկակոչ առնէ : — *Գուցէ առնիցէ զքեզ . . . եկակոչ ժողովորդեան :

ՅԵՂՈՒԿՍ ԱՆԿԱՆԵԼ . Խեղճ Խիւիւ : *Կարի ողորմ խօսեսցի , և յեղուկս անկանիցի :

ԵՂՋԻՐ ԱԾԵԼ . Գոյնաւալ . Խորհրաւ : *Յորժամ կցածիցես իբր զէշ , և եղջիւր ածիցես իբրեւ զցուլ :

ԵՌԱՆԴՆ ԱԾԵԼ . Կանկանիւ . Ժաւել . Գրգռել : *Ածից քեզ եռանդն ի սրբութիւն ապստամբացդ : — *Այնպէս իմն եռանդն ածէին՝ սկիզբն արարեալ այլազգութեանն և հեթանոսութեանն : — *Ձհոգեւոր սիրոյն եռանդն ածէր առ ամենեւին :

ԵՏ ԸՆԴ ԵՏ . անօրհայեա . Դիւն : *Թող անդէն ետ ընդ ետ լինէր նմա որդի : — *Ետ ընդ ետ իսկ ընդէ՛ր ոչ յղեաց :

ԶԵՏՂ ԱՌՆՈՒԼ . Դարբիւ . Կենալ . Կանգ առնել : *Ձետղ առ Մովսէս առ դրան բանակին : — *Ձետղ առեալ կայ :

ԱՌ ԵՏԵՂ . Կան Կեն . անօրհայեա հոն : Ձբազումս առ ետեղ սատակէին : — *Համարէր թէ առ ետեղ իցեն :

ԵՐԱՋ ՏԵՍԱՆԵԼ . Երաղել : *Ետես երազ Յովսէփ և պատմեաց եղբարց իւրոց : — *Որպէս ոք զի տեսանիցէ երազ ի տեսեալն զիշերոյ :

ԵՐԱՆԻ ՏԱԼ . Երեւել Ընել : *Ունկն որ լսէր՝ երանի տայր

ինձ : — *Յառաջ քան զվախճան մի՛ տար երանի մարդոյ :

ՅԵՐԱՇԵՐԻ ԱՌՆՈՒԼ. Երաշաւար ըլլալ : *Որ յերաշխի առնու զմանուկ անմիտ՝ թշնամանս առնէ օրինաց : — *Այր որ զմահապարտ յերաշխի առնու՝ միայնատական լինի և ոչ ի հաստատութեան :

Կամ՝ Խօսք հաւել զբան առնել. նայել. հոգալ : *Նա առնում զդա յերաշխի. ի ձեռաց իմոց խնդրեալի զդա : — *Մառայի քոյ առեալ է յերաշխի զմանուկդ ի հօրէ իւրմէ : — *Պոպլիոս , որ առ զմեզ յերաշխի զերիս աւուրս և սիրով ընկալաւ :

ՅԵՐԳ ԱՐԿԱՆԵԼ. Երգի հանել. եղանակ դնել : *Չօրհնութիւնս յերգ արկեալ նուագէ :

Կամ՝ Խօսք իւր Խաղ հանել. Զաղրել երգի առնելով. Խաղ ընել : *Յերգ արկանեն , այնպանեն , ծաղր առնեն : — *Լեզու ունիս , ոչ զի զայլս յերգ արկանիցես , այլ զի զԱստուծոյ գոհացօղ լինիցիս : — *Յերգ արկեալ հեզնեաց զերկրապագու-թիւն կռապաշտիցն :

ԵՐԿՄԵՒ ԱՌՆԵԼ, ԼԻՆԵԼ. Երգում ընել : * Ուստ եղ , երգմի արար՝ զամենայն իրաւունս նոցա անդրէն դարձուցանել : * — Երգմի եղեւ նոցա՝ եթէ ոչ ինչ տաց մեղանջել ձեզ :

ԵՐԿՄԵՒ ՏԱԼ. Երգումն ընել : *Բայց նախ երգումս տուր յաջ քո , զի մի ստեսցէ :

ԸՆԴ ԿԱՍ ԱՌ ԵՐԵԿՍ, ԸՆԴ ԵՐԵԿՈՑՍ. Երգումն. Երգումն դէմ : *Ձենցես զզատիկն առ երեկս : — *Նլ իսահակ զբօսանել ի դաշտին ընդ երեկս : — *Ընդ երեկոյս ասիցես՝ թէ երբ լինիցի առաւօտ :

ԵՐԵԿՈԹՍ ԱՌՆԵԼ, ԱՌՆՈՒԼ. Ինքն հեղ ծաւ գինեւր : *Աւուրս քսան երեկօթս առնէր : — *Երեկօթս առին ի լերինն աւուրս բազումս :

ԵՐԵՍ ԱՌՆԵԼ. Կանգնել. Խօսք կատարել : *Ոչ Աբրահամու աղաջանացն առնէր երեսս , և ոչ Ղովտայ : — *Ինձ երես արա (խաբըս նայի) : — *Յայլոց սլատկառի , և առնիցէ երեսս :

ՅԵՐԵՍ ԳԱԼ. Կանգնել. Կանգնել : *Առ վշտի նեղի (այր աղքատ) գալ յերեսդ քո և կողկողել :

ԶԵՐԵՍՍ ԴՆԵԼ, ՀԱՍՏԱՏԵԼ. — ԴԵՆԵԼ ԴԵՆ Ի ԴԵՆ ԴԵՆ : * ԵԴ
զԵՐԵՍՍ ԻԼՐ Ի ԴԻԽԶԵԼ : — * ԻՆԶՆ զԵՐԵՍՍ ՀԱՍՏԱՏԵԿԱԿ ԵՐ-
ԹԱԼ յԵՐՈՒՍԱԴԵՄ :

ԶԵՐԵՍՍ ԱՌՆՈՒԼ. ԴԵՆԵԼ ԴԵՆԵԼ (ԴԵՆԵԼ) * ԱՌԱՔԵԼՈՅ Կ-
ՈՒՄԱԼ զԻՆԶԵԿԱՄԵ զԵՐԵՍՍ ԱՌԵՆԱՅՆ ՄԱՐԴԻՈՒԹԵԱՆ (ԱՍԷ) :

ԿԱՄ՝ ԿԻՆԵԼԵՐ՝ ԵԼԵՆԵԼ ԴԵՆԵԼ : * ՈՅ ԱՍԷ՝ ԹԵՆ ԱՆԴՆ ԿԱՄ
ՀՈՒՆԶ ԻԿԵ ԴԻՓՈԽՈՅ, ԱՅԼ ԵՐԵՍՍ ԱՌԵԱԼ (ԴԴԻՓՈԽՈՅ) ԿԱՄԻ ԱՌ-
ՆԵԼ զԵՐԱՆՆ յԱՅՈՒՆԱԴՈՅՆ :

ՈՐՈՎ ԵՐԵՍՍՔ. ԴԵՆԵԼԵԼ : * ՈՐՈՎ ԵՐԵՍՈՔ զԴԻՆԱՍԱՀԱՆՆ
ՀԱԼԾԻԿԵՆ :

ԵՐԵՐ ԵՒ ՏԱՏԱՆ ԼԻՆԵԼ. ԴԵՆԵԼԵԼ : * ԿԱՅԵՆ ԵՐԵՐ
Լ ԱՍԱՍԱՆ ԵԴԵԼ :

ԵՐԵԻԵՑՈՒՑԱՆԵԼ ԶԵՐԵՍՍ. ԿԱՅԵԼԵԼ. ԴԵՆ ԵՐԵԼ : * ՏԵՐ . . .
ԵՐԵԼԵԿՈՒՍԵԶ ԶԵՐԵՍՍ ԻԼՐ Ի ԶԵԼ : — * ԵՐԵԼԵԿՈՒ ԶԵՐԵՍՍ ԶՈ Ի
ԺԱՌԱՅՈՒ ԶՈ : — * ԵՐԵԼԵԿՈՒ ԶԵՐԵՍՍ ԶՈ Լ ՈՂՈՐՄԵԱ ՄԵԼ :

ԵՐԵՔՆԱՐՈՐ ԱՌՆԵԼ. ԴԵՆ ԵԼԵԼ ԴԵՆԵԼ ԴԵՆԵԼ : * ԿԱՐԱՄ ԵՆ
ԵՐԵԶՆԱՐՈՐ ԱՌՆԵԼ զԵՐԱՆՆ :

ԵՐԵԻԵՑՈՒՑԱՆԵԼ ԵՐԵԼԵԼ ԴԵՆ. ԿԱՅԵԼԵԼ : * ԵՐԵԼԵԿԿ
ԱՌՆՈՅՐ ԸՆԴ ԽՈՐԱՆՆ : — * Ի ՄԵԺ Լ Ի ԶԵԼԵԿԻԼ ՀՐԱՍԱՐԱԿԻՆ
ԶԵՐԹԵԼԵԿԿ ԱՌԵԱԼ ՀՐԶԵՐ :

ԵՐԿՍ ԱՐԿԱՆԵԼ. ԴԵՆԵԼ. ԿԱՅԵԼԵԼ : * ՀԱՆԱՍԱԿ ԵՐԿԱ ԱՐ-
ԿԱՆԵՐ ԲԱՐԵԽՈՐՀՈՐԴՆ, ԶԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՆ ԿԱԼ ԿԱՐԱՍԵԶ ԹԱ-
ԶԱՆՈՐՈՒԹԻՆՆ :

ՅԵՐԿՍԻՍ ԼԻՆԵԼ. ԵՐԵԼԵԼ. ԿԱՅԵԼԵԼ. ԿԱՅԵԼԵԼ : * ԵԹԵ
ԵՐԿԻՄԻԱՍ ՈՔ ԻԿԵ, ՈՅ ՀԱՏԵԿՈՒ ԸՆԴ ՆԱ ԱՆԴՆ ԻՄ : — * ԵԹԵ
ԶԱՐԵԼԻՆ ՎԱՍՆ ՄԵՐ ԵՍ, ԵՐ ՎԱՍՆ ԱՅԼՈՅՆ ԵՐԿԻՄԻԱՍ ԼԻՆԻԶ :

ԵՒՍ ՔԱՆ ԶԵԻՍ. ԵՆԵԼ. ԵՐԵԼԵԼ : * ՀՈՐԱՆԵԿԱՅ
ԱՅՆԱԿԵՆ ԵՆԱ ՔԱՆ ԶԵԼԱ : — * ՍՈՒՆ ԵՆԱ ՔԱՆ ԶԵԼԱ ԱՍԱՍԻԿ-
ՆԱՅՐ : Զ. Գ.

(ԿԱՏԱՐԱՆ « Ե » ՆՇԱՆԱԳՐԻ)

ԻՆԱՍՏԱԿԱԼՔ ՀԱՆԴԻՍԻՍ

Զ. ԳՈՒՐԳԵՆ Ա. Մ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք

	Էջ	Տող	Վրիպակ	Ուղիղ
(յԱ. թուին)	8	18	մատեան	մատեանս
	12	15	այլոցն	այլոցն
	12	20	նորանշան՝ նորա- սքանչ	նորանշան նորասքանչ՝
(յԳ. թուին)	27	25	Լիւկոթոյէ	Լեւկոթոյէ
	48	33	ջոկս ,	ջոկս .
(ի Դ. թուին)	64	17	++	++
(ի Ե. թուին)	75	34	բարձ	բարձր
	79	27	տենչանաց քոց .	տենչանաց քոց . բայց ձերեւս յետ վտանգին անցանելոյ եկեսցէ ի քեզ դարձեալ յանդըզ- նութիւն :
	84	4	ամենեսին	ամենեսին
(ի Զ. թուին)	99	16	գոյիւ իւրով չափ	գոյիւ իւրով, գոյիւ չափ
(յԵ. թուին)	112	7	եւ եւս	եւ ես
	113	19	Էնեայ	Էնեայ
(յԸ. թուին)	119	8	յարգադիս	յարգանդիս
	128	7	զգիտութեանց	զգիտութեանց
	128	10	մատեան	մատեան մի
	130	13	մատեանս	մատեանս՝
(ի Թ. եւ Ժ. թիւս)	133	13	տխտին	ախտին
	144	25	Արիստակեաց . . . յեկեցեաց	Արիստակեայ . . . յեկե- ղեաց
	152	4	Յիմաստութիւնս	Յիմաստութիւնդ
	154	26	Ակաղեմիայն մեր...	Ա. Պ. — Ակաղեմիայն մեր. . .
	162	4	զԴէմ ընդ ընդդէմ	զԴէմ ընդդէմ
(ի ԺԱ. եւ ԺԲ. թիւս)	177	19	Յուստիանոս	Յուստինիանոս
	183	22	ձոշակըն փոխանակ ձոշակը փոխանակիւ	

Վ Ա Ճ Ա Ռ Ի

6 Դ Ա Հ Ե Կ Ա Ն Ա Ց

معارف نظارت جلیله سنک ۹۱۰ نومرولی رخصتنامه سیله طبع اولمشدر
